

2. Верховский, В. М. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно / В. М. Верховский. – Спб. : Тип. тов-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1899. – 591 с.

3. Головачев, А. А. История железнодорожного дела в России / А. А. Головачев. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1881. – 404 с.

4. РГИА. – Ф. 1263 (Комитет министров). – Оп. 1. Д. 3466. Ч. 1. Особый журнал Комитета министров по представлению министра путей сообщения об утверждении проекта концессии на сооружение Киево-Брестской железной дороги.

5. РГИА. – Ф. 1263. Оп. 1. Д. 3532. Особый журнал Комитета министров по представлению министра путей сообщения о направлении железной дороги от Бердичева до Бреста.

6. Дельвиг, А. И. Мои воспоминания / А. И. Дельвиг. – М. : Московский публичный и Румянцевский музей, 1912–1913. – Т. 4 (1867–1876), 1913. – 587 с.

7. РГИА. – Ф. 268 (Департамент железных дорог Министерства финансов). Оп. 1. Д. 533. О сооружении Киево-Брестской железной дороги.

УДК 94(476)"18"+323.1(=16)

В. А. Міхедзька

Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

ПРАБЛЕМЫ ЭТНАНАЦЫЯНАЛЬнай ІДЭНТЫФІКАЦЫі СЛАВЯНСКАГА НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХІХ СТАГОДДЗЯ

У артыкуле разглядаецца праблема этнанацыянальнай ідэнтыфікацыі насельніцтва Беларусі ў кантэксце у другой палове ХІХ ст. і намаганні абгрунтаваць “рускі” характар Паўночна-Заходняга краю. Адзначана, як у адміністрацыйнай практыцы канфесійная прыналежнасць да каталіцтва была прынята за асноўны крытэрыі аднясення да польскай народнасці, а праваслаўе – да рускай. Асабліва ўвага надаецца поглядам Р. Эркerta і віленскага генерал-губернатара М. Мураўёва, якія абгрунтавалі гэты падыход. Адзначаюцца наступствы такой ідэнтыфікацыі для фарміравання нацыянальнай свядомасці беларусаў.

Адным з наступстваў паўстання 1863–1864 гг. стаўся ўздым цікавасці да беларускіх тэрыторый “Заходняга края”. Як адзначаў ананімны расійскі аўтар, “для всех Велікоруссов за весьма небольшими исключениями, наша Белоруссия была terra incognita” [1, с. 318]. Гэтае “всеобщее русское внимание” праявілася нават ў самых вышэйшых колах Расійскай імперыі, для якіх, у тым ліку для прадстаўнікоў імператарскай сям’і, у 1864 г. прафесарам М. В. Каяловічам былі прачытаны лекцыі па гісторыі “Заходняй Расіі”. У 1865 г. ягонымі жа намаганнямі быў апублікаваны паралельна на расійскай і французскай мовах зборнік “Дакументы, якія тлумачаць гісторыю Заходне-Рускага краю і яго дачыненні да Расіі і да Польшчы”. У прадмове да зборніка адзначалася, што “руская навука не можа заставацца ў маўчанні пры такіх няправільных паняццях аб заходнім краі Расіі, якія распаўсюдзіліся па ўсёй Еўропе... Дзесяць мільёнаў людзей, якія жывуць паміж вялікай Расіяй і Польшчай не зразумець Заходняй Еўропай... яны залічаны да палякаў з такой легкадумнасцю, прыклад якой не дае нам гісторыя з тых часоў, як перасталі глядзець на народы як на статак, які можна прыгнаць, куды ўздумаецца” [2, с. IV]. На працягу доўгага часу эміграцыйныя польскія дзеячы сцвярджалі не толькі гістарычную прыналежнасць беларускіх зямель да польскай цывілізацыі, апелюючы да польска-літоўскіх уній, але і прыналежнасць мясцовага насельніцтва да “люду польскага”.

Такім чынам выявілася пільная патрэба “растлумачыць” як расійскаму грамадству, гэтак – і яшчэ ў большай ступені – еўрапейскаму, у першую чаргу французскаму, традыцыйна спагадліваму да палякаў, – справядлінасць дзеянняў Расіі і яе “права” на панаванне над гэтымі тэрыторыямі. Аргументы гістарычнага характару, якім надавалася вялікая роля, павінна была забяспечыць створаная ў 1864 г. Віленская археаграфічная камісія. Але не меншай была неабходнасць высвятлення этнацыянальнага характару славянскага насельніцтва “Белоруссии”. Для вышэйшай расійскай бюракратыі гэта было патрэбна в першую чаргу для вырашэння геапалітычных задач. Для расійскай адміністрацыі края падчас і пасля паўстання 1863–1864 гг. такія веды станавіліся падмуркам паўсядзённай практыкі кіравання. Між тым, на мяжы 50–60-гг. XIX ст. уяўленні пра этнацыянальнае аблічча славянамоўнага насельніцтва Беларусі толькі фарміраваліся і былі зусім няпэўныя. Як адзначаў П. Н. Бацюшкаў, які за гады службы ў беларуска-літоўскіх губернях добра азнаёміўся з мясцовай этнакультурнай сітуацыяй, “у канцы 50-х гадоў ні ў адной цэнтральнай установе Імперыі не мелася дакладных звестак па статыстыцы і этнаграфіі заходніх губерняў Расіі... Руская гістарычная літаратура і перыядычны друк таго часу... верылі на слова крыніцам польскага паходжання, ... польскі друк, а за ім і рускі, у вядомай яно частцы, не прызнавалі бясспрэчных народных правоў Расіі на заходнія яе ўскраіны” [3, с. XV]. У тамах “Ваенна-статыстычных аглядаў” беларускіх губерняў, што былі апублікаваны ў другой палове 40-х – пачатку 50-х гг. XIX ст., пытанне этнічнай прыналежнасці беларускага сялянства як такое не ставілася. Тлумачылася гэта ў тым ліку не толькі адсутнасцю шырокіх спецыяльных даследаванняў, але і адсутнасцю надзейных крытэрыяў вызначэння этнацыянальнай прыналежнасці. Але паступова такіх звестак большала. Частка з іх мела відавочна міфалагічны характар, як, напрыклад, у апублікаваным ў 1861 г. у запісках Рускага геаграфічнага таварыства паведамленні М. Лябедкіна “Аб племянным складзе народанасельніцтва Заходняга края Расійскай імперыі”. Згодна з ім, насельніцтва дзевяці губерняў “Заходняга края” на 2/3 складалі “славяне”, з якіх 5/9 складалі “славяна-русы”, а 1/9 – “палякі”. Другой па колькасці пасля “маларасіян” групай “славяна-рускага” насельніцтва паказаны “белорусы”. Прыведзеныя ў паведамленні дадзеныя аб колькасцым “племянным” і веравызнаўчым размеркаванні насельніцтва паўночна-заходніх губерняў і паведаў “Заходняга края” зазначылі прыналежнасць беларускага насельніцтва як да праваслаўнага, гэтак, хаця і ў значна меншых памерах, да каталіцкага вызнання. У той жа час, у звестках аб насельніцтве Віленскай губерні паказаны 23 016 “крывічоў”, усе з якіх належалі да каталіцтва. Сярод насельніцтва Гродзенскай губерні былі вылучаны 30 927 “ятвягаў”, цалкам належных да праваслаўя і 5 463 “бужан”, таксама праваслаўных. Сярод насельніцтва паўднёвых губерняў “Заходняга края” паказаны больш за 108 453 прадстаўніка “палян”, 196 090 “драўлян”, 93 744 “валыняніна”, а таксама многія тысячы “ціверцаў”, “углічаў” і “харватаў”. [4, с. 139, 142]. Напэўна, падобныя дадзеныя хаця і маглі быць выкарыстаны ў спрэчках аб “рускім” ці “польскім” характары “Заходняга краю”, але практычнай карысці ў справах кіравання гэтымі тэрыторыямі дадавалі няшмат. Напярэдадні і ў перыяд паўстання 1863–1864 гг. былі апублікаваныя сабраныя афіцэрамі Генеральнага штаба “Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі”, якія ўтрымлівалі характарыстыкі мясцовага насельніцтва Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай і Мінскай губерняў. Але ў іх таксама падавалася досыць стракатая карціна мясцовага славянамоўнага насельніцтва, дзе побач з “беларусамі” і “маларусамі” вылучаліся “чарнарусы”, “палясяне” і іншыя экзатычныя супольнасці [5, с. 500]. Магчыма пагадзіцца з меркаваннем А. Камзолавай, што на той час для аўтараў статыстычных даследаванняў ва ўмовах адсутнасці вызначанай ідэнтычнасці у асяроддзі лакальных супольнасцей было характэрна свядомае нежаданне супрацьпастаўляць адну групу “рускіх” іншым (беларусаў – вялікарусам, маларосаў – беларусам і г.д.), бо больш важнай бачылася неабходнасць аддзяліць на заходніх ускраінах Расійскай імперыі ўнутры славянскага свету правесці рысу паміж рускімі і палякамі [5, с. 500].

Аднак гэтая задача сутыкнулася з іншай праблемай, а менавіта суадносін нацыянальнага вызначэння і канфесійнай прыналежнасці. Ранейшае вылучэнне стракатай разнастайнасці супольнасцей толькі забытвала карціну і мала дапамагала ў ідэалагічным супрацьстаянні з польскім нарратывам. Спробы вызначыць этнанацыянальную характарыстыку славянскага насельніцтва “Паўночна-Заходняга краю” сутыкнуліся з адсутнасцю надзейных крытэрыяў аднясення да той ці іншай нацыянальнасці. Выйцем стаўся зварот да старой і ўстойлівай традыцыі атаясамлення канфесіі і этнанацыянальнай прыналежнасці. Пры відавочным схематызме і наяўнасці істотных і аўтарытэтных пярэчанняў да такога падыходу, на перыяд 60-х гг. XIX ст. ён даваў магчымасць задаволіць адміністрацыйны запыт і ў нейкай ступені адказаць на грамадскую зацікаўленасць. Абгрунтаванне такога выбару было пададзена немцам на рускай службе Р. Эркертам. Увесну 1863 г. ім быў выдадзены на французскай мове “Этнаграфічны атлас правінцый, цалкам або часткова населеных палякамі” (“Atlas ethnographique des Provinces habitees en totalite on en partie par des Polonais”), з мэтай азнаёміць замежную публіку і “працідзеінічаць польскім пісьменнікам”. У тым жа годзе атлас быў выдадзены па-руску (“Этнаграфічны атлас заходне-рускіх губерняў і суседніх абласцей”). У выдадзеным у наступным 1864 г. “Поглядзе на гісторыю і этнаграфію заходніх губерняў Расіі” Р. Эркерт падаў разгорнутае тлумачэнне канфесійнага падыходу да ідэнтыфікацыі супольнасцей края і размежавання беларусаў і палякаў у прыватнасці: “Нішто ў заходніх губернях Расіі не вызначае рысы, якая адлучае рускую народнасць ад польскай, так выразна і правільна, як адрозненне веравызнанняў. Такім чынам, у заходняй Расіі, з параўнальна нешматлікімі выключэннямі, усе славянскія насельнікі праваслаўнага спавядання павінны (падкрэслена мной – В. М.) лічыцца Рускімі, а ўсе тыя, якія вызнаюць каталіцкую рэлігію,— Палякамі” [6, с. 6]. Аўтарскі імператыву – “павінны” (“должны”) – па сутнасці прымушае адкінуць складаныя этнакультурныя рэаліі краю, якія сам Р. Эркерт выдатна разумее: “Гэты спосаб погляду не ва ўсіх выпадках і не абсалютна правільны (для Валынскай, Падольскай і Кіеўскай губерняў ён больш правільны, чым для Беларускіх губерняў); але, гаворачы адносна, ён надзвычай верны” [6, с. 6]. Адказваючы прыхільнікам этнанацыянальнай ідэнтыфікацыі на падставе моўнага крытэрыя, ён сцвярджаў: “Размеркаванне на падставе адной толькі мовы вельмі важна і займае ў шматлікіх адносінах, але калі справа ідзе аб істотным і практычным (падкрэслена мной – В. М.) разуменні сапраўднага парадку рэчаў і найбліжэйшай будучыні датычна адрознення паміж рускай і польскай народнасцю, то згаданае дзяленне адносна мае менш важнае значэнне. Калі мы зусім непрадузята спытаем сябе, хто ўвогуле ў тых мясцовасцях Рускі і хто Паляк, то наўрад ці не даведзецца прыняць наш погляд” [6, с. 6–7]. У абгрунтаванні ён зазначаў, што мае намер: “ паказаць сцісла, *што* (курсіў Р.Экерта – В. М.) ў мінулым часе былі насельнікі заходніх губерняў, *чым* яны зрабіліся на працягу некалькіх стагоддзяў, *чаму* яны сталіся такімі, і *чым* мы іх лічым у цяперашні час”, час барацьбы з паўстаннем, і “на падставе практычных (падкрэслена мной – В. М.), хоць і не строга навуковых, этналагічных меркаванняў, прызнаць адрозненне веравызнанняў за галоўны спосаб размежавання Рускіх ад Палякаў у заходніх губернях” [6, с. 7, 9]. Р. Эркерт вылучаў беларусаў у асобную супольнасць: “беларусы ёсць прадстаўнікі аднаго з трох вялікіх нацыянальных аддзелаў рускай народнасці агулам, а беларуская мова (“язык” – Р. Эркерт) – адна з трох галоўных гутарак рускай мовы”, але гэта “ніколькі не значыць, каб мы дапускалі так званую сярэдняю народнасць, якая стаіць паміж Рускімі і Палякамі, як гэта некаторыя імкнуліся даказаць, насуперак гісторыі і рэчаіснасці” [6, с. 8, 18, 63]. Так, палемізаваў Р. Эркерт, у некаторых “навуковых артыкулах” сустракаецца выраз “каталіцкі беларус”, але ў рэчаіснасці такога не існуе, бо “каталік, які размаўляе на беларускай ці маларускай мове, не толькі ў вачах усіх жыхароў праваслаўнага і каталіцкага веравызнання – Паляк, але і сам лічыць сябе, ды і хоча, каб іншыя яго лічылі Палякам”

і дадае: “ каталіцкія беларусы ўвогуле (якіх больш ці менш мы лічым Палякамі) амаль усе носяць польскі касцюм, які адрозніваецца ад адзення праваслаўных Беларусаў; па свайму ладу думак, звычкам і роду жыцця, гэта суцэльныя Паляк” [6, с. 8, 65].

Менавіта нацыянальная ідэнтыфікацыя супольнасцяў края па канфесійнай прыналежнасці сталася адзінай у адміністрацыйнай практыцы расійскіх уладаў пры М. Мураўёве. Пры тым сам Мураўёў, які меў вялізны час для азнаямлення з тутэйшымі рэаліямі (віцебскі віцэ-губернатар, магілёўскі губернатар, гродзенскі губернатар) няма сумневаў, разумеў “прыцягнутасць” такой ідэнтыфікацыі, але пайшоў далей за Р. Эркerta ў спрашчэнні карціны этнанацыянальнага размеркавання насельніцтва беларускіх губерняў. Ён вызначае наяўнасць толькі дзвюх славянскіх супольнасцей у “Заходнім краі” – “палякаў” і процілеглых ім “рускіх”, адмаўляецца прызнаць сам факт існавання нейкіх “беларусаў” або “маларусаў” і тым больш улічваць іх у адміністрацыйнай практыцы. Яго пункт гледжання адназначна выяўлены ў нататках для памяці, зробленых перад аўдыенцыяй у Аляксандра II у маі 1864 г.: “Бядотная ідэя аб раз’яднанні народнасцяў у Расіі, увядзенні маларасійскага, беларускага і іншых гаворак ужо глыбока пранікла ў грамадскія погляды. Неабходна пакласці гэтаму цвёрдую перашкоду...” [7, с. 107]. Гэтая заўвага, дарэчы, адзіны вядомы прыклад выкарыстання М. Мураўёвым вызначэння “беларускі”. Магчыма, ён такім чынам усвядомлена выкарыстоўваў канфесійны крытэрыі не толькі як сродак спрашчэння адміністрацыйных захадаў этнічнай ідэнтыфікацыі, але, цалкам верагодна, і як інструмент прымусовага фармавання ідэнтычнасці. Замацоўвалася традыцыя, калі і каталіцкі касцёл, і праваслаўная царква, і адміністратыўная ўлада зыходзіліся у адзіным разуменні тоеснасці вызначэнняў “католік” і “паляк”.

Невядомы “житель Белорусии” з Клімавічаў Магілёўскай губ. – аўтар артыкула “Что такое польская народность в Белоруссии?”, апублікаванага ў 1863 г. у славянафільскай газеце “Дзень”, адзначаў паўсюднае прызнанне гэтай тоеснасці: “Паляк і каталік, каталік і паляк – паняцці да такой ступені адназначныя тут, што іх усе без выключэння ўжываюць зусім абыякава...”. У чымсьці ён ішоў далей за М. Мураўёва, але, адначасова, не выказваў сумненняў у існаванні “беларускай” супольнасці, прадстаўнікі якой належалі ў тым ліку і да каталіцтва. Ставячы пад сумненне сам факт прысутнасці ў Беларусі этнічных палякаў, ён даводзіў, што ані сяляне, ані мясцовая шляхта насамрэч не з’яўляюцца палякамі: “затым застаецца духавенства і дваранства. Абодва гэтыя класы, за выключэннем духавенства праваслаўнага, лічаць сябе чыстымі палякамі і ніхто не сумняваецца ў іх польскім паходжанні, але ці так гэта насамрэч? ці сапраўды яны належаць да польскага народа і што ў іх агульнага з апошнім? па сумленні кажу - акрамя рэлігіі нічога” [1, с. 320]. Менавіта гэтае атаясамленне і робіць беларускага двараніна і ўвогуле – каталіка – “палякам”: “Першыя гады жыцця тутэйшага двараніна праходзяць тут у Беларусі, якая калі і не Расея, то яшчэ больш не Польшча. Як ні клапацліва ахоўваюць бацькі чысціню польскага элемента ў сваім дзіцяці, як ні старанна жадаюць яны зрабіць яго палякам, але ўсе намаганні іх застаюцца бясплоднымі, – яны паспяваюць зрабіць толькі каталіком... Далейшае выхаванне яго нічым не адрозніваецца ад выхавання рускага юнацтва: тыя ж замежнікі гувернёры і гувернанткі ў багатых, той жа гімназічны і універсітэцкі курс, або той жа кадэцкі корпус; затым служба ваенная ці грамадзянская, і ўсё ж такі руская, і ўсё ж такі сярод рускіх, без найменшага паняцця пра Польшчу. Падчас выхавання свайго, а потым і службы, беларускі дваранін нярэдка канчаткова забывае польскую мову, на якой, зрэшты, ніколі не гаварыў добра, пастаянна мяшаючы яе з тубыльнай беларускай гутаркай. І пасля ўсяго гэтага няўжо можна назваць яго палякам?... А між тым яго ўсюды называлі так: і дома ў бацькоў, і ў гімназіі ў Магілёве ці ў Віцебску, у кадэцкім корпусе і ва ўніверсітэце – у Пецярбургу, Маскве ці Кіеве, і на службе грамадзянскай або ваеннай, – і ён прывык да гэтай назвы, і ён ад усёй душы верыць, што ён самы заўзяты паляк, таму што ёсць у ім адна велічэзная сіла, якая не пакідала яго ва ўсіх фазах яго жыцця і накіроўвала ўсе яго намеры і жаданні да Польшчы: гэтая сіла – каталіцызм... адзін толькі каталіцызм робіць

беларусаў – палякамі” [1, с. 320–321]. Відавочна што менш упэўнены вынік такога выкарыстання быў у выпадку з праваслаўным насельніцтвам, бо наяўныя адрозненні праваслаўнага беларуса з рускімі – чыноўнікамі, афіцэрамі, казакамі, салдатамі з вялікарускіх губерняў былі надта заўважныя.

Але што вынікала з прыняцця атаясамлення канфесіі і этнацыянальнай прыналежнасці, – прыняць як дадзенасць і пагадзіцца дзеля спрашчэння адміністратыўных працэдур і паўсядзённага кіравання? Лагічнай наступствам з гэтага ў кантэксце “обрусенія” края выступала дылема, або “раскаталічваць” насельніцтва шляхам навяртання ў праваслаўе, ці хаця б “рапалячыць”, або русіфікаваць саму каталіцкую царкву на тэрыторыі края? Вядома, што былі прынятыя крокі у абодвух накірунках, але перавага ў выніку была нададзена ўсё ж такі пераводу насельніцтва ў праваслаўе [8, с. 367–390; 9, с. 20–22]. Пытанне, што вызначае, – каталіцтва, “лацінства” – “пальшчызну”, або “пальшчызна” – каталіцтва, нягледзячы на доўгія спрэчкі так і не знайшло адказу. Важным наступствам рэлігійнай канверсіі, як заўважыў П. Церашковіч, сталася фармаванне “пластычнасці ідэнтычнасці”, у тым ліку такіх яе базавых характарыстык, як канфесійная ідэнтычнасць, што значна паўплывала фармаванне ідэнтычнасці этнічнай, а пасля, і нацыянальнай.

“Заспакаенне” края з канца 1860-х гг., выдаленне з яго найбольш актыўных прыхільнікаў “мураўёўскай сістэмы” кіравання стварыла для мясцовай адміністрацыі новыя ўмовы, у якіх атаясамленне канфесійнай і этнацыянальнай прыналежнасці ужо не адпавядала новым патрэбам улады. З 1880-х гг. мясцовая адміністрацыя этнавызначальнай прыкметай пачала лічыцца ўжываная насельніцтвам мова. У кантэксце “Заходняга краю” гэта дазваляла моцна павялічыць колькасць “рускамоўных” насупраць “польскамоўным” і тым падмацаваць пазіцыі, пашырыць прастору прэтэнзій улады.

Крыніцы і літаратура

1. Что такое польская народность в Белоруссии? // Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России : вып. 1–2 / Сост. и изд. С. Шолкович. – Вильна : Тип. А.Г. Сыркина, 1885–1887. – Вып. 1. – 1885. – С. 318–325.
2. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношения к России и к Польше. – Санкт-Петербург : в типографии Эдуарда Праца, 1865. – ССШ, 658 с.
3. Батюшков, П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-западного края / П. Н. Батюшков. – Спб. : Типография товарищества “Общественная польза”, 1890. – 640 с.
4. Лебедин, М. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи / М. Лебедин // Записки Императорского русского географического общества. – СПб. : В типографии В.Безобразова и комп., 1861. – Кн. 3. – Отд. 2. – С. 131–160.
5. Комзолова, А. А. Национальная идентичность в статистических исследованиях северо-западного края российской империи (1860-е годы) / А. А. Комзолова // Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество. Ежегодник. – Вып. 3. Ч. 2. – 2020. – С. 496–501.
6. Эркерт, Р. Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России: (с атласом) / Р. Ф. Эркерт. – Санкт-Петербург : Типография Дома призрения малолетних бедных, 1864. – 72 с.
7. Комзолова, А. А. Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А. А. Комзолова. – М. : Наука, 2005. – 383 с.
8. Долбилов, М. Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М. Д. Долбилов. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – 1000 с.
9. Яноўская, В. В. Хрысціянская царква ў Беларусі. 1863–1914 гг. / В. В. Яноўская. – Мн : БДУ, 2002. – 199 с.
10. Терешкович, П. В. Этническая история Беларуси XIX – начала XX в.: В контексте Центрально-Восточной Европы / П. В. Терешкович. – Мн. : БГУ, 2004. – 223 с.